

ԱՆԱՏԻՏ

147-186

ՀԱՆԴԻՍ ԱՄՍԵԱՅ

Ազգային, Գրական, Գեղարուեստական

Ք. ՏԱՐԻ 1907

ՅՈՒՆՎԱՐ-ՓԵՏՐՎԱՐ

Ք/հ 1-2

ԴԵՄՔԵՐ

ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՌԱՐՔԱՆԱԿ

Ն. Վ. ՄԿՐՏԻԶ ԽՐԻՄԵԱՆ¹

ՅՈՒՆՎԱՐ-ՓԵՏՐՎԱՐ

յստեղ, Հայաստանի սրբալիային՝ էլմիածնայ՝ դարաւոր իշխանաց տակ, մարդ մը կայ որուն կեանքը մին եղաւ. ժամանակակից պատմութեան ամենէն ողբերգական ու ամենէն բարձրորդէն գեղե-

վով մը. հակառակ իր անհուն ցաւերով ծանրացած ութսունութեց տարինորուն բռնանը, Ն. Վ. Մկրտիչ Ա., Հայ եկեղեցւոյ Հայրապետը, ժողովրդեան պետի իր դերը կը շարունակէ կատարել:

Հայերու պատգամաւորութեան մը, որ 1896ին կ'երթար հրախուսագիտութեան գլխացումներ յայտնել կլատութեան, « մեծ ծերունին » խանդաղատանքով լուր կը հարցնէր մեծանուն եկեղեցականին մասին, որուն հետ տեսակցութեան մը ունեցած էր Լոնտոն, 1878ին,

(1) Այս յօդուածին ֆրանսերէն բնագիրը հրատարակուեցաւ «Մերքիւր» ալ Ֆրանսիայ. 15ի Յուլի մէջ: Ամբողջական ուսումնասիրութիւն մը չէ տակիւ. խրիմեանի կեանքն ու տիպարը ստուար հատորի մը ինքն կրնան կազմել, և այդ հատորը որ մը պիտի գրուի անշուշտ և պիտի ամփոփէ ամենայն մանրամասնութեամբ՝ այդ եզական գէմքին բոլոր գծերը, — և Յերմիաններն ալ: Այս յօդուածով մենք նպատակ ունինք յարգանքի և երախտապաշտութեան պարտք մը կատարել այդ մեծ Հայուն հանգիստ, ճանչնել Յերոպաղոց իր կեանքին գլխաւոր կէտերը և միևնոյն առանձն ածգամ մը ևս՝ մեկնել ու լուստարանել « հայկական հարցը », որ խրիմեանի կեանքին հետ սերտ կապուած է: Գերեալ Յէ մեր նպատակին հասած ենք որոշ շահով մը: Այն կարծիք ճշմարտութիւնները որ այս յօդուածին մէջ ըսուած են Թուրքերու մասին, մեծ փորձի ցաւ

են պատճառաւ արտասանման հարցերէն մէկ բանիին, որոնցմէ մին Պոլսի արաբ հրատարակողը էինալի անուն Յերմի մը մէջ հայերու քննարկ լեցուն յօդուածով մը երեւակայել է պատասխանած ըլլալ մեր տուած փաստերուն: Հանդիմանքով իմացանք միևնոյն առանձն, որ Լոնտոնի նորահաստատ անգլո-ուսական ընկերութիւնը ուշադրութիւն ընծայար է այդ ուսումնասիրութեան ևս որոշքը է անոր ամփոփումը հրատարակել իր պաշտօնական ամսագրին մէջ: Այդ ընկերութիւնը, որուն կ'անգամակցին ռուս և անգլիացի բազմաթիւ ծանօթ գրական և բազմաթիւ անձնաւորութիւններ, և որուն նպատակն է անգլո-ուսական մեթոդական ամսագրի, իր անգամներուն մէջ ունի նաև երկու Հայ, Բաֆթիի երկու որդիները, որոնք բանի մը տարիքի վեր եռանդուն ջանքերով կ'աշակցին Լոնտոնի մէջ հայկական փրոֆականտի գործին:

Պերկինի վեհաժողովէն առաջ, եւ կ'աւելցնէր՝
« Մեծ մարդ մըն է անկեալ » :

Այդ « մեծ մարդ »-ուն կեանքը եւ գործը
կ'արժէ որ ծանօթացուին, իրենց ամբողջական
գծերով, բովանդակ քաղաքակիրթ աշխարհին :

• • •

Մկրտիչ Խրիմեան ծնած է Վան, 1820ին,
աղքատ ծնողքներէ : Այդ թուականին թրքա-
կան Հայաստանը ընկղմած կը գտնուէր ստոր-
կոթեան ու ագիտութեան թանձր խաւարի մը
մէջ, Թուրք բռնապետութիւնը, որ իր բարբա-
րատութեան ամբողջ արհաւիրքովը կը ճնշէր
Պետութեան բոլոր ազգաբնակչութեանց վրայ,
մասնաւորապէս կը ջախջախէր հպատակ քրիս-
տոնեայ ժողովուրդները :

Այն կացութիւնը որուն Թուրքերը ենթա-
կեցին իրենց նուաճած քրիստոնեայ ժողովուրդ-
ները, առերեւոյթ եւ հաշուած թոյլտուու-
թեան մը քողին տակ՝ ամենազարչելին է որ
կարելի ըլլայ երեւակայել : Կացութիւն մըն էր
ստորկոթեան, որոնք պարտականութիւններ
միայն ունէին եւ ոչ իրաւունքներ, որոնք ոչ
մէկ ապահովութիւն կը վայելէին իրենց կեան-
քին, ինչքերուն եւ ընտանեկան յարկի պատ-
ւոյն համար, եւ որոնց համար տիրապետող
« քաթ»-ին քմահաճոյքը արգելութեան տեղ
կը բռնէր : Թուրքը « թոյլ կուտար » որ բայան
գլուխն ուսերուն վրայ կրէր, եւ բայան պար-
տաւոր էր, բաց ի միւս տուրքերէն, երախ-
տագիտութեան մասնաւոր հարկ մը հատուցա-
նել այդ դերագոյն շնորհին համար : Բացարձա-
կապէս գինաթափ, գինուորական ու վարչական
կեանքէն վտարուած, բայան նկատուած էր ինչ-
պէս փարփել որ պէտք էր աշխատէր որ տե-
րերուն ծառայելու համար : Եւ որպէս զի ան-
ջըրպետը միշտ մնար տէրերուն եւ ստորկոթե-
րուն միջեւ, Թուրքը « թոյլ կուտար » դարձ-
եալ որ հպատակ ցեղերը իրենց լեզուն, կրօնքը,
սովորութիւնները պահպանէին : Բայաները միշ-
տեւ իսկ պարտաւոր էին մասնաւոր զգեստ մը
կրել որ զիրենք զանազանիւ տիրապետող ցե-
ղէն, տեսակ մը համազգեստ ստրկութեան .
իրաւունք չունէին ձի հեծնելու : Կարող էին
եկեղեցիներ կառուցանել, բայց պայմանաւ որ

անոնց տային համեստ բարձրութիւն մը, պարզ
ու աղքատիկ երեւոյթ մը : Այդ թոյլտուութիւնն
իսկ ոչինչ ունէր կայուն . երբ քէֆն ուզէր,
Թուրքը քրիստոնեայ ուսերը կը զրկէր թոյլա-
տրուած գլուխներէն եւ կամ այդ գլուխները կը
բռնադատէր ապարօշ փաթթելու . արդէն բայա-
ները պէտք էր որ ամէն տարի տային իրենց
զաւակներուն 100ին 5ը, որոնք կ'իսլամացուե-
ին եւ կ'երթային կայսերական զօրագունդե-
րուն թիւն ստուարացնել : Թուրքերու հաստա-
տած այս ահեղի բեծիմին վրայ կ'աւելնար,
Հայաստանի մէջ, մասնաւոր բռնութիւնը Կիւր-
տերուն, որոնք, մահմետական լիալնուն հա-
մար՝ վայելելով առանձնաշնորհումներ որոնցմէ
քրիստոնեաները զուրկ էին, իրենք ալ իրենց
կարգին կը կեղեքէին զանոնք եւ անոնցմէ կը
կորզէին հարկեր այնքան ապօրինի որքան վայ-
րագորէն գանձուած :

Չափազանց սկար՝ թօթիկ փորձելու հա-
մար այսքան անհանդուրժելի լուծ մը, ջախ-
ջախուած՝ գինուորական ահագին զօրութեանը
տակ Թուրքին որմէ Եւրոպան իսկ կը ստկար,
Հայերը, տանելով հանդերձ դոյութեան այս
ամօթալի պայմանները որոնք զիրենք բռնի կը
մղէին դէպ ի բարոյական եւ մտաւորական ան-
կում, անեղծ պահած էին, դժբաղդութեան
մոխիրներուն տակ, լանի մը կայծ « սրաւազան
կրակ »-էն : Ձէյթլուի, Սասունի եւ այլ քանի
մը լեւոնտ տեղերու մէջ, յաջողած էին պահ-
պանել իրենց զէնքերը, եւ պահել գոյութիւն մը
գրեթէ անխախտ : Մտաւորական կեանքի քանի
մը նշոյլներ կը պլպլային հոս հոն . վանքերուն
խորը, սակաւաթիւ դպրոցներուն մէջ՝ ուր ման-
չներ միայն կ'երթային, եւ ժողովրդական բա-
նաստեղծներու հոգեդէն մէջ : Ուժեղ խառնուած-
քով անհաստեղ, եւրոպական մտածման հետ
չփման մէջ մտած եւ հին քրոնիկներուն մէջ
իրենց ժողովրդեան անցեալն ուսումնասիրած,
կը ջանային պատրաստել ազգային զարթումը :

Ամենին կարեւորը մտաւորական առողջու-
թեան այս վաւարաններուն, Վենետիկի Միխ-
թարեանց հմուտ Միաբանութիւնն էր : Այդ մի-
ծանուն վանականները կը վերակազմէին հին
Հայաստանի պատմութիւնը, կը հրատարակէին
մէկ ստուար մասը հայ դասական գրականու-
թեան գործերուն, որ թաղուած կը մնային ձե-

ուղիորդեց փոշոյն մէջ . հայրենի կը թաղմանէին Արեւմուտքի գրական հրաշակներսնրէն շատերը , եւ հիմը կը գնէին հայկական նոր գրականութեան մը եւրոպական ձգտումներով տողորուած , ազատութեան , գեղեցկութեան , ներգաղափարութեան խանգոտ սիրով մը թրթրուուն , մարդկային արժանապատուութեան պաշտամունքը փառաբանող :

Օտտուած՝ ճոխ եւ ուժեղ բնութեամբ մը , կրակոտ ու անկախ խառնուածքով մը , Մկրտիչ Խրիմեան՝ իր պատանութեան օրերէն իսկ , ուսանելու անդամագրելի պէտք մը զգաց՝ չրջակայ անկումէն վեր բարձրանալու եւ իր շղթայակից եղբայրներուն բարձրագոյն նպատակ կարենալու համար : Զգոհնալով այն նիհար կրթութեամբը զոր ինքզինքին տուած էր ընթերցմամբ այն բոլոր գրքերուն զոր կրցած էր ձեռք անցնել , փափաքելով ընդլայնել իր ծանօթութեանց դաշտը եւ մասնաւորապէս ուսումնասիրել հայ ժողովրդին ներկայ պայմանները աշխարհին ամէն մասերուն մէջ , քսան տարեկանին մօտ՝ ձգեց իր հայրենի քաղաքը , իր կիներ ու մէկ հատիկ զաւակը , եւ մեկնեցաւ երկայն ճամբորդութեան մը համար : Անցաւ պարսկական Հայաստանէն , ռուսական Հոյաստանէն , եւ եկաւ Պոլիս ուր բաւական ատեն մնաց : Այդ միջոցին , նշանակելի փոփոխութիւն մը յառաջ եկած էր Թուրք կառավարութեան վարմունքին մէջ զէպ ի թայաները :

1827ի ռուս-թուրք պատերազմը , յունական ապստամբութեան բարեկալից ելքը , տկարացուցած էին Թրքական զօրութիւնը եւ Օսմանեան պետութեան մէջ Եւրոպայի ազգեցութիւնը զօրացուցած : Թրքական Հայաստանին եւ պարսկական Հայաստանին մէջ մասը անցած էր ռուսական տիրապետութեան տակ , եւ Հայերը , այս նոր կացութեան մէջ , գտած էին կեանքի ապահովութիւն , օրէնքի ապահովութիւն , եւ որով չափով ազատութիւն՝ ցեղին վերանորոգման նպատակաւ : Դաշով Թուրքիոյ հպատակ մնացած Հայոց , աստիճան կը տեսնէին մեծ խրատաւ մը՝ բացուած , որմէ ազատութեան շունչը , Եւրոպայէն գալով , կը մտնէր Օսմանեան անհուն Պատթիլիյն գարշաւտ ու հեղձուցիչ մթնոլորտին մէջ :

Կիւսնէի ետքը , քաղաքային Մէհմետ

արձակեց 1833ին՝ ա՛յնքան Եւրոպայի ճնշման տակ որքան Մեծ Եւրոպոս Ռէշիտ փաշայի անկեղծօրէն վերանորոգչական ներշնչմամբ , առաջին անգամ ըլլալով կը ճանչնար պետութեան բոլոր հպատակներուն՝ առանց կրօնի ու ցեղի խտրութեան՝ օրէնքի առջեւ հաւասարութեան սկզբունքը , եւ ձգտէր եւրոպացիներ վարչութիւնն ու կատարանական կարգուսարքը , կանոնաւորել տուրքերու զանձույնը եւ դինուորական ծառայութիւնը , հաստատել ամենուեւեմար՝ կեանքի , ինչքերու եւ պատուոյ ապահովութիւնը : Այս ետքիցն մէջ յայտնուած սկզբնականները , ճշգրտապէս ու ամբողջապէս չգործադրուեցին , որովհետեւ մասնատակն զանգուածները դեռ պատրաստ չէին այսպիսի հիմնական բարենորոգումներ ընդունելու եւ կենսունակ զարձանելու համար . բայց ատոր ձեռնադրով յայտնեցաւ կացութիւնը բաւական զգալի բարելոքում մը կրցն , մասնաւոր մեծ քաղաքներուն մէջ (գաւառներուն մէջ , պայմանները գրեթէ անփոփոխ կը մնային) . վերատոնկաները կարողացան այնուհետեւ , կեդրոններու մէջ՝ ինչպէս Պոլիս , Իզմիր , եւն , բաւական մեծ ազատութիւն մը վայելել զպրոցներ հիմնելու , գրական շարժում մը զարգացնելու համար . Եւրոպայի Համալսարաններու կամ Մխիթարեանց զպրոցին մէջ կազմուած Հայեր այդ մասուր վերականգնման ջանքերուն նախաձեռնակներն եղան , շարունակելով , ընդլայնելով եւ հանրայնացնելով գործը որուն հիմը իրենք իսկ Մխիթարեանները դրած էին :

Խրիմեան յարաբերութեան մտաւ Պոլսոյ հայ մտաւորական բարձր դասին հետ : Այդ հմուտ մարդը չրջանակին մէջ իր կրթութիւնն ընդլայնեց , իր գրական մշակումը ճոխացուց . մասնաւոր խնամքով մը կարգաց եւ ուսումնասիրեց մանաւանդ Մխիթարեանց հրատարակած պատմական , բանաստեղծական , բանասիրական արտադրութիւնները :

Այդ Թուականին հրատարակեց իր առաջին գործը , Հրաւիրակ երկրին աւետեաց : Գերթուած մըն է՝ եօթ գրուածով , դասական հայերէնով գրուած եւ հայկական հին տաղաչափութեամբ : Հեղինակն այնտեղ կը ներկայանայ իրբու հայրենիքի պատուիրակ մը , որ օտար երկրներու քաղաքներէն Հայերը կը հրաւիրէ երթալ իրեն

հետ այցելել նախահարց երկիրը, սըն՝ անցամիտ
դիտել անոր բնական գեղեցկություններն ու
հինաւուրց յիշատակարաններու պատկանելի
աւերակները, արթնցնել փառաւոր անցեալին
յիշատակները որ հոն կը քնանան մոռացութեան
մոխիրներուն տակ : Խանդոտ առաջնորդը իր
պանդուխտներու կարաւանը կը տանի նախ
Արարատ եւ չլրկակայքը, կը վերականգնանցնէ
հին դրոյցներն ու աւանդութիւնները, բնանը-
կարներու չքողութիւններն ու հողին հարստու-
թիւնները կ'երգէ, երկրագործներու եւ հողիւ-
ներու կեանքը կը պատկերացնէ, կը փառաբանէ
ազատ անցեալը եւ ներկայ ինկածութիւնը
կ'ողբայ : Եւտոյ՝ կ'անցնի Վաղարշապատ, բնա-
կավայր Արշակունի թագաւորներուն, յետոյ
աւերակներն Անիի, Բագրատունեաց մայրաքա-
ղաքին, այդ հոյակապ ոտանին ուր հայկական
հարտարապետութիւնը իր բարձրագոյն զար-
գացմանը հասաւ, յետոյ յալորգարար կ'եր-
թայ Սեւակէ լեռը, ուր կանգ կ'առնէ բարյաւ-
խօս բանաստեղծ Յովհաննէս Պոլադի գերեզմա-
նին վրայ, Օշական՝ ուր կը խոնարհի չիրմին
առջեւ Մեսրոպի, մեծ վարդապետին որ Ն. դա-
րուն հնարեց հայկական այբուբենը եւ ազգային
գրականութիւնը հիմնեց : Եւտոյ կ'անցնի Աւա-
րայրի դաշտը, ուր Վարդան Մամիկոնեան
Հայոց սպարապետը, կոռեցաւ՝ Ե. դարուն
Պարսից գէմ որոնք կ'ուզէին զրազդատական
կրօնը բռնի ընդունել տալ Հայոց, յետոյ Վան,
Վարազ, Արտամետ, Հոգւոց վանքը, ուր կը
հանգչի Մեծն Տրդատ, որ, Դ. դարուն սկիզբը,
քրիստոնէութիւնը Հայաստանի պաշտօնական
կրօնը դարձուց եւ այդպէսով հայ միաբն վերջ-
նականապէս ուղղեց դէպ ի արեւմտեան քա-
ղաքակրթութիւնը : Եւտոյ՝ նարեկայ վանքը,
ուր ապրեցաւ, Ժ. դարուն, Դրեդոր նարեկացի,
հանճարեղ միտաբանական բանաստեղծը. ուղեւո-
րութիւնը կ'աւարտէ այցելելով Տարօնը, ծնրն-
դավայր Մամիկոնեանց, յետոյ Աշտիշատը, ուր
գահեց Սահակ, մեծ կաթողիկոսը, որ, Ե. դա-
րուն, խումբ մը դեռատի Հայեր Բիւզանդիոն
ղրկեց որպէսզի հոն ուսանին, եւ անոնց վերա-
դարձին՝ այդ Արեւմուտքի ոգւով առգորուած
Հայերու՝ աշակցութեամբ՝ եւրոպական քաղա-
քակրթութեան մը հիմնը դրաւ Հայաստանի

մէջ. կանգ առնել յետոյ Հայաստանի մեծ
պատմագրին Մովսէս Խորենացւոյ գերեզմանին
առջեւ, կը վերագումայ Բիւրակնեան լեռները,
ուր իր քերթուածը կը փակէ խօսքը տալով
նոյն ինքն Հայաստանին, որ, Մօր մը գէմքով
անձնաւորուած, օտար երկիրներու մէջ ցրուած
իր գաւակները կը հրաւիրէ յիշել զինքը, գալ
խմուել իր շուրջը եւ վերականգնել զինքը այն
թշուաւութիւնէն ուր կը մնայ գեղեցիկ :

Կարելի չէ անշուշտ նկատել այս քերթը-
ւածը, ինչպէս բոլոր զբերել զոր իրիմեան
հրատարակած է յետոյ, իրեւ գեղեցկագիտա-
կան տեսակէտով անթիւրի պիտի մը : Խորենացի
երեք չէ ձգտած դէպ ի գուտ արուեստը. գրա-
կանութիւնը, իրեն համար, ամէն բանէ առաջ՝
գործունէութեան միջոց մը եղած է, բայց իր
մէջ կայ ճշմարիտ բանաստեղծ մը, որ կը յայտ-
նուի արդէն, ու փայլով, այս առաջին գործին
մէջ. բանաստեղծ մը քնքուշ ու տաք զգալ-
նութեամբ, բնական ու պարզ ներշնչմամբ, որ
ինքզինքը կ'արտայայտէ ոճով մը համազ թէպէտ
անհաւասար, քնարերգութեամբ ու սքսմաւու-
թեամբ լեցուն, մերթ հօր, միշտ առգորուած՝
տունմային շնչուած նկարագրով մը. գեղվա-
կան կեանքի տեսարանները զոր այս քերթուա-
ծին մէջ նկարած է, զմայլելի են գունազեղու-
թեամբ ու կենդանութեամբ. վեհ տրամուծիւն
մը կ'արտայայտուի այն հատուածներէն ուր վա-
ղընջուց աւերակները կը խուզարկէ եւ հին հե-
րաներու տուեւրները կ'ոգէ, ինչպէս հետեւեալ
կտորին մէջ.

Այլ արդ ո՛ր միւր քաղաքացի իշխան փառաց
եւ զօրութեան,
Այս ամեն քաղաք որդիք այսպէս մեռան արիւնքանո
Մրեցի մարդ ծնան ըզնոսին եւ զոհ ետուն վտան
Հայրենեաց.
Եւ արդ չի՛ք յայնց ի միջի ոչ հաւր ոչ մարք ա-
ռախինի,
Որ՝ դարձեալ քս առաջնոյն ծնանին մանուկ դիւ-
ցակն եւ քաջ :
Մե՛ք որդիք եմք այն քաղաք, այլ յոյժ յեմեալ աշ-
հեղազեցեալ,
Որ սովորոյք ունիմք միայն պարծիլ զնախնեօք մեր
քաղաքործ,

Կամ իբրու գլխական մանուկ նըստի ողբալ գաղթեալ մեք .
Արիական հոգին ի մեզ , ա՛հ , մեռեալ է , եւ չի
ի կեանս .
Ո՛ր՛վ գողի նախին քաջաց նոր դարձուցե յորդիս
յեսին :
Աստուած՝ միայն , որ ի քաջաց գիտես հանել զու-
մաղ հաւելի ,
Հրամա՛ն օտւ Մըսոյ քաջաց , թող նոր յառնեն
Մուշեղ , Վահանգ ,
Հրամա՛ն օտւ Աստուածաց , թող ի շիրմեն ելցե
Սահակ ,
Հրամա՛ն օտւ Հաջիկ գլխին , թող բուսանի Մես-
րոյայ հասին :

Այս գրքին երեսու մէջ քիչ յետոյ , իրիմ-
եան մեկնեցաւ Պոլսէն ք գնաց կիլիկիա , յե-
տոյ Երուսաղէմ , ուր մնաց ատեն մը՝ Ս . Յա-
կոբայ հայկական վանքին մէջ . այնտեղ շարադ-
րեց եւ ի լոյս ընծայեց իր երկրորդ մեծ երկա-
սիրութիւնը , քերթուած մը՝ Հրաւիրակ երկրին
աւետեաց տիտղոսով , նմանապէս զասական
հայերէնով գրուած , (այդ միջոցին չայ գրադէտ-
ները զեռ կը կարծէին թէ արդի հայերէնը տե-
կաբող էր իբր գործիք ծառայել բարձր գրական-
նութեան) : Այս քերթուածին մէջ , հեղինակը
կը յարասէ եւ կը մեկնաբանէ , ջերմ ու երկ-
նագեղ քնարերգութեամբ մը , Քրիստոսի կեանս-
քը , մահը եւ գործը , նկարուած՝ ընական տե-
քորին մէջ իսկ այն վայրերուն որ շրջանա-
կեցին Վեհաշուք Դէմքին երեսումը :

1853ին , իրիմեան դարձաւ Վան : Իր կրնն
ու գումարը մնումս ըլլալով , որոշեց եկեղեցա-
կան ասպարէզն ընդդռնել՝ ամբողջապէս անձ-
նատուր ըլլալու համար հանրային գործին , եւ
Աղթամարի վանքին մէջ վարդապետ ձեռնադ-
րուեցաւ :

Այնուհետեւ , իր բոլոր ուժերով սկսաւ
աշխատիլ իր Հայաստանի հայրենախնայներուն
մտաւոր ու բարոյական վերականգմանը . ջանաց
մասնաւորապէս թօթիւն թմրութիւնը . իսկ
տիրէր վանքերուն մէջ , գրեթէ բոլոր եկեղե-
ցականներուն մօտ , յիշեցուց անոնց քաղաքա-
կրթիչի ու գաստիարակչի գերը զոր կատարած
էին անոնց փառաւոր նախորդները՝ Դ . եւ Ծ . դա-
րերէն սկսեալ , հրաւիրեց զանոնք հետեւիլ նա-

խաւարց օրինակին , վանքերուն մէջ հիմնել
դպրանոցներ՝ հմուտ կերպ մը պատաստելու
համար , հանրային վարժարաններու թիւը բազ-
մապատելի եւ տալ անոնց անհրաժեշտ կատա-
րելագործունէները . ցոյց տուաւ մասնաւոր կա-
րիքը աղջկանց վարժարաններ հիմնելու , ինչ որ
բոլորովին կը պակսէր՝ աղջեցութեամբ մահմա-
տական բարքերու որ մինչեւ աստիճան մը թա-
փանցած էին Հայոց մէջ : Այդ կոչն արձագանք
չգտաւ . նոյն իսկ իրիմեանի զէմ յարոյց , սգի-
տութենէ ու նախապաշարունակներէ կուրացած
կղերական շրջանակներուն մէջ , խուլ թշնա-
մութիւն մը :

Իրիմեան չվհատեցաւ . հասկցաւ , միայն ,
թէ ամէն բան ի՛ր ձեռքովն ընելու էր , եւ թէ
ատոր համար հարկաւոր էր որ ունինաւ ինչ-
թական ու բարոյական արականութիւնը Պոլսոյ
Հայոց , որ այդ պահուն թուրքոյ հայ հասա-
րակութեան ուղեղը կը կազմէին . յամբալ ելաւ
ուրեմն գէպ ի մայրաքաղաքը :

Թեւաբաց ընդունուեցաւ այնտեղ : Իր համ-
բաւն արդէն մեծցած էր Պոլսոյ հայ գաղութին
մէջ . հոն կը գնահատէին իր այնքան լուսամտի
որքան կրակուն հայրենասիրութիւնը ; ու ժամ ու
գեղեցկութիւնն իր նկարագրին , որուն բազկա-
ցուցիչ տարբերն էին՝ խանդավառութիւն , անձ-
նութիւն , անշահախնդրութիւն եւ անսահ-
ման բարութիւն մը . իր երկու քերթուածները
իրեն գրաւած էին գրահմուտներուն համակու-
թիւնն ու յարգանքը . քարոզները զոր յաճախ
արտասանեց քաղաքին բոլոր եկեղեցիներուն
մէջ եւ զոր խուռնաբախ յիթթային ունեւընդ-
րել , կը հրապուրէին , կը կոչէին , կ'եկեկտա-
կանայնէին ժողովուրդը . այդ քարոզները , որոնց
մտերմիւ ազդուութեանը ոչ մէկ հայ քարոզիչ
կրցած է հասնիլ . խօսուրուտեցնէր էին աւելի ,
պարզ , ինքնիկ գնացելով մը , բնական ու թա-
փանցող շնչով մը , ուր սրտէ բղխած ար-
ցունքներն եւ որ կը փորձանցուէին ունեւընդի-
րներուն՝ պարզով «խմուր»ի մը սիրուն ցայտ-
քերուն կը խառնուէին . կը կարծէին լսել նոյն
ինքն հոգին հիմաւորեց հայրենիքին որ կը խօ-
սէր այդ անձնեղ ու գեղեցիկ եկեղեցականին
բերնով :

Մտաւորական վերածնութեան շարժումը

կ'երազեր ու կը զօրանար այդ միջոցին . շատ մը ամսաթերթներ ու լրագիրներ, Պոլիս ու Իզմիր տպուած, կը տարածէին ազատական գաղափարներ, հայ հասարակութեան կը ծանօթացան իրն արեւմտեան ձգտումները, գիտութեան յառադիմութիւնները, անոր կը ճանչցնէին իր անցեալը, զինքը կը հրաւիրէին վեր կանգնել այն անկումէն ուր ստրկութիւնը հասուցած էր զինքը: Դպրոցներու թիւը կը բազմապատկուէր . կը սկսէին ազգային թատրոն մը հիմնել: Խրիմեան Պոլսոյ Հայոց մտաւարական Հարժման պարագլուխներուն բացառելից որ, եթէ կ'ուզէին լրբօրէն կ'երականգնէր հայ ժողովուրդը, ամէն բանէ առաջ պէտք էր ցեղին բնավայրին մէջ իսկ ուսում տարածել . « Եթէ կ'ուզէք, կ'ըսէր իր պատկերաւոր լեզուով, ծառը զօրացնել, պէտք է արմատին հոգ տանիլ »: Պոլսոյ Հայերը ջերմօրէն պատասխանեցին այս կոչին : Խրիմեան նորէն մեկնեցաւ Վան, իր առաքելութիւնը լիովին կատարած ըլլալով . այնտեղ կ'երթար, վանահայր կարգուած Վարազայ վանքին, քանի որ խանդոտ ու օծառած աշակերտներով ընկերացած, եւ հետը տանելով տպարանի մը ամբողջ նիւթեղէնները եւ գումար մը իր ձեռնարկելիք գործին սահմանուած :

Վան հասնելուն պէս, հիմնեց զպարսոց մը Վարազայ վանքին մէջ, հոն հաստատեց փոքրիկ տպարան մը, եւ սկսաւ հրատարակել գրական ամսաթերթ մը՝ Արծոռի վառպարակաւ տնտեսութիւնը: Այդ ամսաթերթը կը պարտուակէր պատմական, տեղագրական ուսումնասիրութիւններ, քերթուածներ, բարոյական խորհրդածութիւններ, քրոնիկներ, եւն. իրեն նպատակ ունէր հայ ժողովրդին ճանչցնել իր անցեալը եւ անոր մէջ արթնցնել ազգային արժանապատուութեան զգացումը, իր իրաւունքներուն գիտակցութիւնը, յառադիմութեան սէրը: Շատ տարածուած էր թրքական Հայաստանին մէջ, Պոլիս, եւ նոյն իսկ Կովկաս ու պարսկական Հայաստան, եւ իր բարոյական ազդեցութիւնը շատ մեծ եղաւ, Դպրանոցը, ուր Խրիմեան իր աշակերտ ընդունեցաւ բազմաթիւ պատանիներ Վանէն, Շատախէն, Մոկաց երկրէն, Մուշէն, պարսկական Հայաստանէն ու ռուսական Հայաստանէն, արտադրեց քանի մը սիրուն գիրք ուսեալ ու գիտակից հայրենասիրութեամբ մը հիմնուած:

Եկեղեցականներու, որոնցմէ ոմանք յետոյ եղան մեծարժէք գրագէտներ, ֆոթոլորագէտներ, բեմաասաններ ու գործիչներ, ինչպէս Գարեգին Սրուանձտեանց եպիսկոպոսը, Արսէն Թոթումաեան, Արիստակէս Տէր-Սարգիսեան, Եղիշէ Տէր-Մարգարեանց վարդապետները, եւն. նոյն ինքն Բաֆֆի, Հայոց ազգային մեծ վիպասանը, որ, ծագմամբ պարսկահայ, յետոյ՝ Թիֆլիս հաստատուեցաւ եւ արտադրեց ամենակարեւոր գործեր՝ ազատութեան ուժեղ շնչով մը համակ թրթռուն, քանի մը ափս անցուց իր ասպարէզին սկիզբը՝ Վարազայ վանքին մէջ, եւ Խրիմեանի կրակաւու լուսամբին հոգոյն բեղմնաւոր ազդեցութիւնը կրեց :

Քանի մը տարի ետքը, Խրիմեան Մուշի մէջ հիմնեց Վարազայ գործունէութեան մասնաճիւղ մը . զպարսոց մը եւ տպարան մը իր խնամքով հաստատուեցան Ս. Կարապետի վանքը, եւ ամսաթերթ մը, Արծոռիկ Տառնոյ տնտեսութիւնը, սեռաւ լոյս տեսնել հոն՝ խմբագրապետութեամբ Վարազայ վարդապետին ամենէն փայլուն աշակերտին՝ Գարեգին Սրուանցաեանցի :

Վերանորոգման այս բոլոր գործունէութիւնը մեծ դժուարութեանց մէջ է որ կատարուեցաւ, զոր կը յարուցանէին՝ մէկ կողմէ՝ թուրք իշխանութիւնները, եւ՝ միւս կողմէ՝ հոյ կղերմով ու խաւարեալ միջավայրեր . Թուրքերը գէշ աչքով կը նայէին այդ լուսաւորութեան ու նայրենասիրութեան վրաստանին զարգացումը Հայաստանի արդին մէջ . եւ սակայն Խրիմեանի գործը ո'չ Թուրքոյ դէմ ուղղուած էր ո'չ մահմետական կոծրքին դէմ . ան ուղղուած էր տղիտութեան, բռնութեան եւ մոլեռանդութեան դէմ . շատ լաւ հսկելալով տգէտ ու անազակութեամբ ապրող ցեղերով պաշարուած ըլլալու անպատեհութիւնը որուն ենթարկուած էին Հայերը, Խրիմեան պատուական գաղափարն ունեցած էր՝ Իրերտերը հրաւիրելու որ իրենց զաւակները Հայոց դպրոցները դրկեն, եւ իր կողմ ապարդիւն չէր մնացած : Թուրք կառավարութիւնը խոչընդոտները բազմապատկեց Խրիմեանի գործունէութեան դէմ, այնպէս որ քիչ յետոյ ան ինքզինքը ստիպուած տեսաւ Վարազայ վանքը ձգել ու նորէն Պոլիս երթալ: Արծոռի Խրիմեանը պաշտպանեց, յաջոր-

ղութեամբ, Բ. Դրան մօտ, այն ամբաստանութեանց դէմ զոր իր վրայ ծանրացուցած էին, ինքիւնքը Մուշի Ա. Կարապետ վանքին վանահայր անուանել տուաւ, եւ գնաց հոն՝ իր գործունէութիւնը վերականգնելու, շարունակելով հանդիման վարպազայ գործին վերին զեկավարութիւն իր ձեռքն ունենալ:

Մուշ, գրած է անգլիացի հիւպատոս մը որ հոն պաշտօն վարած է, Թուրքոյ լամինէն յոռի վարչութիւնն ունեցող քաղաքն է. հասկանալի է թէ՛ ո՛րքան ահաբեկ պէտք է ըլլայ բայաներու կացութիւնը ամինէն յոռի վարչութիւնն ունեցող քաղաքին մէջ պետութեան մը ուր ամենուրեք անձոնքն է վարչութիւնը: ինքիման մօտանց տեսաւ այն ողբալի պայմաններն ուր կը գտնուէին Հայերը՝ ձգուած Թուրքերու եւ Քիւրտերու քամահանոյթին, որ զանոնք իբր իրենց ճորտերը կը նկատէին, կը կեղեքէին, կը շահագործէին, կը վիրաւորէին զանոնք իրենց կրօնական զգացմանց մէջ՝ փողոցներէն պտըտցնելով շուկաներ սկիւր վզերուան կախուած, առանց երեւց պատժուելու պաշտանաներէն, որոնք՝ ընդհակառակն՝ անոնց հարստահութեանց կ'օժանդակէին տուրքերն հաւաքելու իրենց կամայական ու յեղուգակայան եղանակով: Սկսաւ մանրամասն տեղեկագիրներ ուղղել Պոլսոյ Պատրիարքարանին եւ Դրան, բողոքելով իրերու այս զզուելի դրութեան դէմ, թուելով անհամար եւ ամբապէս ապացուցուած իտղութիւններ՝ կեղեքմանց, անարդարութեանց, վարագործեանց. հուսկ ապա՝ ինքն իսկ գնաց Պոլիս, այս տաժանելի կացութիւնը կառավարութեան անձնապէս պարզելու եւ Դրան աղերսելու համար որ միջոցներ ձեռք առնէ անոր վերջ մը տալու:

Դուռը ոչ մէկ միջոց ձեռք առաւ: Ան միշտ կը չորհրէր բաւական մեծ ազատութիւն մը Պոլսոյ, Իւմրի Հայոց, ինչպէս բոլոր մեծ քաղաքներուն, ուր կը սիրապետէ Եւրոպայի ազդեցութիւնը, բայց կը կարծէր ճարպիկ քաղաքականութեան մը հետեւիլ՝ ձգելով որ Քիւրտերն ու պաշտօնատարները ճամբէն, ակարացնէին, ինչպիսիքն ժողովուրդը Հայաստանի մէջ: Խորապէս խաղաղասէր, աշխատասէր ու պետութեան օգտակար տարր մը՝ այդպէսով՝ յուսահատութեան մղուելով, ըմբոստացման տարրի կը փոխարկուէր: Մուշի տպարանը, ինչ-

պէս եւ Վարպէնը, քիչ յետոյ խափանուեցան, եւ Դուռը որոնց որ այլ եւս ուէ տպարանի մը հաստատումը պիտի չարտօնուէր Հայաստանի մէջ:

1869ին, ինքիման Պոլսոյ Հայոց Պատրիարք ընտրուեցաւ: Այդ պաշտօնին գլուխն անցնելով՝ ան աւելի ուժգնութեամբ շարունակեց իր բողոքները, Բ. Դրան մօտ, «հայկական խնդրին» նկատմամբ, որ միջազգային հարց մը դառնալէ առաջ, երկայն ատեն ձեռնուեցաւ Թուրք կառավարութեան եւ Հայոց միջև: Թուրք կառավարութիւնը ոչինչ ըրաւ գրահացում տալու համար Հայոց արդար եւ տարբարկան պահանջներուն, որ ուրիշ բանի մէջ չէին կայանար բայց եթէ սեղելու օրէնքի առջև հաւասարութիւնը, Քիւրտերու դիմաթափումը, տուրքերու կանոնաւոր գանձումը: 1873ին, շատ մը դժուարութեանց հետեւանքով զօր Թուրք կառավարութիւնը կը յարուցանէր իրեն դէմ, ինքիման ստեղծուեցաւ՝ հրաժարիչ Պատրիարքութեան, Իրեն յաջորդաց Ներսէս վարժապետան արքեպիսկոպոսը, որ կրողի կերպով շարունակեց ինքիմանի սկսած գործը: Այս վերջինը ատեն մը գրական գործունէութեան մէջ ամփոփուեցաւ. յաջորդաբար հրատարակեց հետեւեալ երկերը, «Մարգարիտ արքայութեան երկիր», «Դրախտի ընտանիք», «Խաչի ճառ», «Սիրաք եւ Սամուէլ», «Կապի ու Թոնիկ», եւնչ Այս գործերէն — որ բոլորն ալ արդի հայերէնով եւ արձակ գրուած են — առաջինն մէջ, Աւետարանի գլխաւոր պատուէնները կ'ընդլայնէ եւ կը մեկնէ: «Դրախտի ընտանիք»ը կը պարունակէ նկատողութիւններ ու խրատներ ամուսնական կեանքի, սյր եւ կնոջ, զաւակներու եւ ծնողաց փոխադարձ պարասկանութեանց վրայ: «Խաչի ճառ»ը տեսակ մը արձակ գերթուած է, որ յաճախ կ'ելլէ մինչեւ բարձր քնարերգութիւն մը, երգելով ու մտնաբանելով Քրիստոսի չարչարանքը: «Սիրաք եւ Սամուէլ»ը խրատներու շարք մըն է՝ երկրասարդներու ուղղուած՝ բնական եւ ընկերական օրէնքներու, մարդկային պայմաններու անհասարարութեան, ժողովուրդներու եւ կառավարութիւններու յարաբերութեանց, աշխատութեան, յատկապէս կառավարութեան, ազգերու զարգացման եւ անկման, «հանճարի դուստր, յա-

նաղդիմութեան մայր» գիտութեան մասին : « Պապիկ ու թոռնիկ »ը, զմայլելի գիրք մըն է որ յուզուած վրձինով մը կը նկարէ հայ գիւղացիներու կեանքը, բարքը, աշխատանքը, սովորութիւնները, հանգւնները, եւ գեառաթի գեղջուկներուն խրատներ կուտայ՝ իրենց սիրցնելու համար դաշտերու պարզ ու առողջ կեանքը, անոնց բացատրելու համար ինչ որ կայ գեղջիկի ու յաւիտենական հայրենի աւանդութեանց մէջ, եւ յորդորելու համար զանոնք որ առաքինութեան եւ յառաջդիմութեան ճամբէն ընթանան :

• • •

1877ին, երբ՝ Միտհաթ փաշայի « պետական հարուած »ին հետեւանքով՝ Սուլթան Համիտ արձակեց համբաւաւոր Ֆէրմանը որ օսմանեան կայսրութեան Սահմանադրութիւն կը չնորոգէր, իրիմեան, խանդավառուած այս գէպքէն, զոր Արեւելիի համար Դոր թուականի մը բացումը կը նկատէր, հրատարակեց զբըյի մը « Ժամանակ եւ խորհուրդք իւր » ամսագրով : Անոնք որ կը կարծեն թէ Հայերը մղուած են եսական հայրենասիրութեամբ մը եւ թէ անտարբեր են զիրենք չըջապատող ժողովուրդներուն յառաջդիմութեանց, կը բաւէ որ կարգանայ գաղտնի գրուածքին հետեւեալ կտորները :

« . . . Հաստ, հաստ այն ազատաբէր Ժամանակ . Բեզ անեթիս կուսամ, ժողովուրդ , լուած լեզուդ եւ փալլուած բերանդ բա՛ց այտուհետեւ , խօսի՛ր եւ գրե՛ որչափ սահմանադիր Օրէնք Բեզ ազատութիւն կուսայ . խօսի՛ր երբ կը գրկուի, խօսի՛ր դատարանայ առաջ երբ ապերախ ծնո՛ք գնե՛կ կ'ապսպուեն . խօսի՛ր եւ իրաւունք խնդրե՛ :

« . . . Ո՛վ բարեգուշակ ժամանակ , դու բարի եկիր մեր աշխարհ . Բեզ կ'ակնկալէր եւ կը սպասէր Թուրքասանի հիմնուրց Մայր՝ որ ամուլ էր եւ հաւաքիւ յացաւ . ցաւ երկունք կալաւ զինքն իբրեւ ծննդականի . երկնեց երկնեց եւ այսօր մնաւ մեզ համար մի նոր մանուկ՝ Սահմանադրութիւն . մեծացե՛կ, սերունկ ժողովուրդ , ցնծացե՛կ եւ ողջունեցե՛կ այս նորածնի մանուկ եւ միանգամայն նորօրէնե՛կ որ կայսառ մնայ , սպրի՛կ, գորանայ եւ զարգանայ ի կասարեայ հասակ :

« . . . Ո՛վ դու՛կ որ նորածնի « Մանուկ Սահմանադրութեան » իբրեւ իմաստուն դայեակ կը հանդիսանայ աշխարհի առաջ, աւագ աչնով հրսկեցե՛կ այդ մանկան վայ, պինդ բռնեցե՛կ եւ դուրս գորալով պատապարեցե՛կ զինքն . . . Եւ զիե՛ք ու կը անե՛նք՝ Բաջ որ քե՛ օտար եւ քե՛ նոյն իսկ մեր աշխարհին մէջ դուրս բեմամբներ օտա կան , որ կը երջին ամենուրեք : Գուցէ դարան գործեն տգէտ ու խաւարագնաց մարդիկ , անեմանցիկ մըքորութեան մէջ գողնան այդ մեր սիրական մանուկ եւ կամ անդէն իւր խանձարութիւն մէջ ճնշելով ու նեղելով խեղդեն : Եւ ի՛նչ կը լինի յայնժամ, գիե՛սե՛ք դո՛ւք, ո՛հ , յեթե՛ն չար քան զառաջինքն :

« Տնեցե՛կ ուրեմն , տնեցե՛կ , որպէս անուան լսանապան, հօգօր կամով զինուեցե՛կ ամէն դարաւագործ բեմանաց դէմ, շուրջանակի պատե՛ն փակելով՝ մանուկ Սահմանադրութիւն բնո՛ւ մէջ առնելով ողջ սրահեցե՛կ որ երթալով անի ու գորանայ, իւր օրէնքով սիրէ եւ եղբէ՛ Թուրքասանի աշխարհալուրդութեան ուղին :

« Ահաւասիկ այս զարգացած մանուկն է որ եւրոպայի հաղահալքորութիւն կը ներմուծէ մեր հին աշխարհ . հին ժողովուրդ նոր օրէնքով կը վերանորոգի . . .

« Շատ անգամ մնացե՛կ , ափսո՛ս . խելամեծի՛նք այտուհետեւ . հին աշխարհի ժամանակն իւր օրէնքով անցաւ , նոր ժամանակ նոր օրէնք կուսայ մեզ , զի նոր մարդիկ նոր օրէնք կը խնդրեն . հին դարերու նախապաշարմունք այլ եւս ծնեցաւ ու զառամեցաւ , պէտք է մեռնի եւ աշխարհէն բարձուի իւր յիշատակ , որ եղծեց ու ապականեց արեւելեան մեր կայսառ աշխարհի Այտուհետեւ մեր փրկութիւն, մեր կեանք եւ մեր շահն այն Դժմալ որ ընդունինք արեւմտեան ազգաց լոյսն , օրէնք եւ հաղահալքորութիւն եւ այն ամէն յառաջդիմութեան նամակարհ , յուրմ նոյն յառաջացան քան զմեզ, եւ մեք յես մնալով , ո՛հ կը բաժնաւորինք այսպէս խոտորեալ եւ մոլորեալ անհետ աւանդ՝ բաւիղներու մէջ : »

Իրիմեանի արտայայտած այս խանդավառութիւնը՝ բոլոր Հայերուն զգացումն էր Անոնք կը կարծէին թէ սահմանադրական ինքի մը Պետութիւնը ճշմարտապէս պիտի կերպարամարտօնէր , լրջօրէն պիտի իրականացնէր մահմադական եւ յրիստոնեան հպատակներու օրէնքի

առջեւ հաւասարութիւնը , մեծաթէջ Զայ մը , Գրեգոր Օտեան , արդէն խորհրդակցանք ու աշխատակիցը եղած էր օսմանեան ստանալորութեան հայր Միտհայի փաշային : Բայց այդ յոյսերը չուտով ցնդեցան : Երբմեանի պերճախօս զինամանութիւնը ի զուր մխիտած քնարերգութիւն էր : 1877ի սահմանադրութիւնը , զայն շնորհող Սովետան Համախոն մտքին մէջ , ուրիշ բան չեղաւ բայց եթէ իսող մը՝ պուլկարական հարցը խնդդելու համար . յայտնի է թէ ի՞նչպէս , եւ ի՞նչ գերութեամբ , շնչուեցաւ ան՝ Գերլինի Վեհաժողովէն յետոյ՝ այն ձեռքէն իսկ որ զայն շնորհած էր . բայց իր հաղթող մահուան ալ առաջ , այդ շատ կտրմանու հաւանադրական ընթերցումը երեւան հանեց թէ Գեաւթեան մահմանականները դեռ ո՞ր ասորեան աղաքապետան էին իրենց ու բայաներուն միջեւ իրական հաւասարութիւն ընդունելու . երբեմն իրաւունք ունեցած էր իր ուրախութեան թոխներուն մէջ տարակոյտի եւ մահադատեան քանի մը հարցանան դնելու . նոր ընթերցումը հաստատումը հաշկող ֆէրմանին արձակումէն քիչ յետոյ , Վանայ Թուրքիոյ Հայոց շուկային վրայ յարձակեցան , թաղեցին ու կրակի տուին զայն , թաղորովին մահմանականներու քաղաքին հազարաւորականներէն : Ասի դարձադրութիւնն էր Պոլսոյ մէջ կազմուած Գրադի միայն զեղքէն առաջ մարտադաւաճին թուրք լրտգերենցէն մին քանց ի քան յայտարարած էր թէ Թուրքիոյ կազմէն էր թուրք ուժը Պալատինեւ թուրքի միջոցով կեդրոնացնել . քանի որ Հայերը ու եւ ի վրանդ չէին ներկայացնել՝ բայց ի Վանայ քաղաքէն , ուր հարկաւոր էր զսպել կասկածելի տարրերը , « զպաւմ » կոտորուեցաւ հրդեհումովն ու թալանումովը խաղաղ ազգաբնակչութեան մը որ ոչ մէկ ապստամբական կոմունիստիկ ցոյց պուած էր :

Խորապէս յուզուած այդ աղէտքէն որ կը հարուածէր իր ծննդավայր քաղաքը , երբեմն հրատապակեց զԳրիկ մը՝ Վանկում տնտեսով , պիմակ , քերթումով ասորեանաշնչական ունով , ուր կը նկատագրէր այդ եղեռնական հրդեհէն յարաջ եկած անաւթ թշուառութիւնը եւ չաքազորները կը խարանէր :

« . . . Պասախ ֆո՝ երկնից պասախ չէր ,
digitised by

այլ նոյն իսկ ֆո երդեհն եւ ֆո մեղեհն . հին դրացի հաղապարներդ դաւեցին զեղ . նոսա որ եղ ճեհ կ'ստեն հայրենի սեղանին , նոսա՝ որ եւ նակեհին ֆրանց վասակով լիպպիս կը յաղեային , ո՞նի անխայտաբար ճեհակոխեցին բարեկից հացի սեղանդ :

« . . . Միքէ նա որ յափօսակց ընկերին հաց , նա հա՞ւս պիտի առնէ . Ո՛ր , ո՛ր . զրկանաց ու յափօսակոխեան հաց ստաւօսն ի միջեւ իրկուհ չի տուր , շուտով կը սպաւոր . զի այն հացն է միայն ստղար աւանդաւ » որ մարդոց նակեհին ֆրանց տաղաւ վասակն է . . .

« . . . Ի՞նչ խորհրդաւոր օր էր հրապարտութեան օր , ո՛վ աղբախօց Վեհ . միքէ աք օր էր համար սեւ օ՞ր էր , երբ Թուրքասանի պալատ օր կ'աղբէր , երբ Բիւզանդիոնի Վապորեհ հրանօրնէր կ'որոտային , եւ Օսմանեան միապետ ինկնակող Կայսր սահմանադրութիւն կը կնիէր . այն ուրախօտեաւ , ո՞նի , մոլեգնութեան հուրն զեղ լստեց , ժողովն աւ միտալ խնդրեց ֆո խնդաքեան ձայն ու տունը :

« . . . Թուրքասանի վերանորոգ սահմանադրութեան օտնն անուտօ զոն մը պէտք էր , եւ այն փառաւոր զոն դու մասուլիի , ժողովն՝ որ Հայոց : . . .

Ռուս-թուրք պատերազմը պայթեցաւ . ուսու թանկները խոյացան՝ մէկ կողմէ՝ Պալատիներուն մէջ՝ Պալատներն ազատելու համար , միւս կողմէ՝ Թրքական Հայաստանի մէջ . ուր կը տիրէին սխտանականօրէն կազմակերպուած թալանն ու հրդեհը : Պատերազմը իր գերազանց ստատկութեանը հասուց մահմանականներու կատաղութիւնը Հայաստանի գրիս տնէից զէմ . Թրքական իշխանութեանց հրաւանաւ , Գիւլետերը , որպէս թէ երկիր Ռուս բաւ զէմ պաշտպանելու համար , հայ քաղաքներուն ու գիւղերուն վրայ թափեցան , հաղաքաւոր անդէն մաղդիկ կոտորեցին , կիներ բռնադարձեցին ու կոշկոնեցին , ամբողջ գիւղեր պղծեցին՝ ըստիկական Վասպուրականի նահանգին , Բասենի եւ Բազրեանդաք գաւառներուն եւ Մշոք գաւառին մէջ :

Երբեմն այդ միջոցին հրատապակեց երկ-

բորդ գրքով մը Հայցում տնտեսողով, ուր կառավարութիւնը կ'ամբաստանէր իբր գրդիչ այդ գաղանկական վարչապետութեանց.

« Մարախի ու քրքուրի նման քաղեցանք. Հայոց գիւղեր եւ դասեր ծածկեցին, մի խոնք ժամանակի մէջ ամեն կամանկութիւն կ'երամ ու չորջուցին, այն շնն շնն գիւղեր եւ ամսներ անպաս դարձուցին :

« Եւ ո՞ր էին Բիւրեղեւ անկարգ հրտանկներու վարիչ եւ առաջնորդ. — նոցա մոլեկոթն դնելպետներն էին, որոնց ոգիներն ի բնէ անցի ռիաքեալութիւնը կը վայրամայէին Հայոց ժողովուրդին դէմ. մանաւանդ երբ կը լսէին եւ կը հասկային իսկ թէ այս պատերազմ լսնուն Բիւրեղեկից սպառնալիքն էր կը գիւսալիս Պետութիւնը :

« . . . Այո՛, դնելպետներու կ'ըմամտութեան հոռւ կը վաւեր գիշերէմ. այլ ի՞նչ հոռւ էր այն որ ի ներմուտս գղեմպետներ կը վաւեր :

« Ո՛հ, մի կ'ըսէր այդ հոռւը, գրի՛չ իմ, գրի՛չ իմ. ի՛նչ բորբոքի եւ գնեկ վայրէ. բող այրէ, բող այրէ, եւ անխնայ երբայ խառնուի Հայոց պարած ժողովուրդի անխնային հետ : »

• • •

1878ին, ռուս բանակին յաղթանակէն յետոյ, Ներսէս Պատրիարքը Սան-Սթեֆանո գնաց՝ Ռուսաց բանակեալը խնդրել Մեծ գութն Նիքոլայէն որ հայկական գանգաթիւր նկատողութեան ասել իմաստգրութեւ վրայ եզոյց դաշնագրին մէջ :

Թուրք կառավարութեան սպուռ ընթացքն էր որ Հայերը կը ստիպէր այս խնդան բայց բաշարակապէս անհրաժեշտ գարձած զիմունքն ընելու : Հալառակ այն տխուր պայմաններուն ուր Թուրք ընտիրը կը պահէր Հայերը Թրքական Հայաստանի մէջ, ասոնք համոզուած էին որ, իրենց ազգային գոյութիւնը պահպանելու համար, նախընտրելի էր կապուած մնալ Թուրքիոյ հետ քան թէ անցնիլ տիրապետութեանը տակ Ռուսիոյ, որուն սխտանական ռուսացման ծրագիրները իրենց մտահոգութիւնը կը պատճառէին : Ներսէս Պատրիարքը եւ նոյն ինքն ինքն ինքնին այս համոզումն ունէին, Բայց՝

այն կոյր յամառութիւնը որով Թուրք կառավարութիւնը կը Թողոր գղութի կեղեքման մը շարունակուէին Հայաստանի մէջ՝ հարաւատարմեան միջոց, Հայերը, որ զարարացած էին տեղեկով Պետութեան ամենէն սպասարար, ամենէն անձնուէր ու խաղաղ տարբեր վարչապետանաւորներու եւ աւագալի Թմար տալբոզ ու սուրբ վճարիչ չուզող Բիւրեղեւ քան, հանդիման ձգուած : Սանտանաղրութիւնը, որով պահ մը յուսացած էին փրկութիւնը, դառնալէս յուսախար բրած էր զերհնք, ուրիշ բան չէր տուած իրենց բայց եթէ հրդեհն ի վան եւ ջարդերն ամբողջ Հայաստանի մէջ, Պոլսոյ քորհրդարանին մէջ, որ մը, հայ երեսփոխան մը, Պ. Պալլարեան, հայկական խնդրոյն վրայ խօսելով, յիշեց մէկ բառը երգումի վայրին, որուն հարցուցեր էր թէ ինչո՞ւ. Թուրք կառավարութիւնը Թոյլ կուտար որ Բիւրեւ յեղուակներ Հայոց պէս ոգտակար տարր մը ջանջախէին եւ որ պատասխաններ էր թէ ատրկա ինքնէրի հիշխումէր (կառավարական գաղտնիք) մըն էր, բոլոր Թուրք նախարարները, որ ներկայ էին այդ նստին : լսեցին վայրին այդ շնական բառը եւ նշանակալից լուծիւն մը պահեցին (1) :

Անհրաժեշտ էր լուծել այդ անհայտութիւնը. « կառավարական գաղտնիք »ը, վերջ դնել իրեւրու վիճակի մը որ ամենէն անսանձ կամայականութեան ու անարդարութեան վրայ էր հաստատուած : անհրաժեշտ էր ազատիլ այդ « ընտրուկ »ի կաղութիւնէն զոր Թուրք ընտիրը կը պարտադրէր բայաներուն. Հայերը զիմեցին ուրեմն Ներսէսային զոր կը ներկայացնէր Ռուսիան : Ճշմարիտ է որ նոյն իսկ այդ զիմունքին մէջ, Թուրքիային բաժնուիլ չէ որ կը պահանջէին, լուրջ պաշտպանութիւն մը միայն կը պահանջէին իրենց անձեռնմխելի իրաւանց, սպառնալիքներ Թուրք կառավարութիւնը կը միտէր իրենց շնորհել եւ զոր ալ եւս Ներսէս Պատրիարքը յաջողեցաւ ստանալ Սան-Սթեֆանոյ դաշնագրին 16րդ յօդուածը, որու ներքին հայկական հարցը միջազգային հարց մը կը դառնար : Գիշեր յետոյ, իրիմեան Ներսէս Պատրիարքէն պաշտօն

(1) Միքսա Չեքազ, Կ'Արմենի, անպ. 1894.

A.R.A.R.®

ստացաւ երթալ, յորէն Նարդէյ արքեպիսկոպոսին հետ, հայկական դատը ներկայացնել Պերլինի Վեհաժողովին. Պերլին երթալէ տասը և կիսով արքեպիսկոպոսները, իրիմեան՝ ընկերակցութեամբ Պ. Չերազի, այցելելին Եւրոպայի մայրաքաղաքները՝ Պետութեանց նախարարներուն պարզելու համար հայկական հարցին իսկութիւնը եւ անոնց ակնկցութիւնը խնդրելու անոր լուծմանը։ Պատգամաւորութիւնը կ'ուզէր վարչական ինքնավարութիւն մը՝ Պետութեանց վերահսկողութեան տակ, Լիբանանու մէջ հաստատուած ընծիմին նման բան մը, ան ստացաւ 61րդ յօդուածը, որով Բ. Դուռը յանձն կ'առնէր «հայաբնակ նահանգներուն մէջ նախապաշտ մտցնել տեղական պէտքերուն պահանջած բարւոյցումներն ու բարենորոգումները եւ Հայոց գոյութեան ապահովութիւնը երաշխաւորել Չէրքեզներու եւ Քիւրտերու դէմ», եւ պետութիւնները յանձն կ'առնէին «այդ բարենորոգումներուն գործադրութեան վրայ հսկել»։

Թուրքերուն տարրական չափը կը պահանջէր ուղղամտօրէն գործադրել այդ յօդուածը, ամէն պատուակ վնջելու համար Հայաստանի քաղաքն ուսական նոր յարձակման մը։ Թուրք կառավարութիւնը ճիշդ հակառակն րուա իր հանդիսաւորապէս Եւրոպայի խոստացածին փոխանակ Քիւրտերը զսպելու պաշտօնապէս զինեց զանոնք՝ համաւաւոր «Համիտիյէ հեծելազուն» դերը՝ կազմելով, քաջալերեց զանոնք կեղեքելու, տկարացնելու եւ կամաց կամաց ջնջելու հայ տարրը։ Եւրոպան անշարժ մնաց, գրեթէ բացարձակ անտարբերութեամբ մը։

• • •

1879ին իրիմեան զարձաւ Վան։ Խորապէս տխրած էր այն վտիտ արդիւնքէն զոր տուած էր Պերլինի Վեհաժողովը։ Իր հայրենակիցներուն որ իրեմ կը խնդրէին միջոց եւ ցոյց տալ դարձմունքն կազմութիւն մը որ եւս քան զեւս անտանելի կը դառնար, կը կրկնէր ինչ որ Պերլինի Վեհաժողովին իրազօրներէն մին հայ պատգամաւորներուն ըսած էր մասնաւոր տեսակցութեան մը մէջ. «Երբ Քիւրտերը Հայոց վրայ կը յարձակին, ասոնք ուրիշ բան չունին ընելու

բայց եթէ զէջրով պատասխանել։» Թուրք կառավարութիւնը յետոյ ումբաստանից իրիմեանը իբր գրդիչ հայ յեղափոխական շարժման ան ուրիշ բան չէր ըրած բայց եթէ քարոզել իր հայրենակիցներուն, որոնց կեանքն, ինչքերն ու սրտերը զազիր աւազակներու ձեռքը մատնուած էին, օրինաւոր ինքնապաշտպանութեան արեգեքականօրէն յարգուած սկզբունքը։

Իր հակահայ քաղաքականութեան Նամար վտանգաւոր նկատելով իրիմեանի ներկայութիւնը Հայաստանի մէջ, Թուրք կառավարութիւնը զայն Պոլսի բերել տուաւ 1886ին։ Այդ թուականին, յեղափոխական խմորում մը կը սկսէր արդէն յայտնուիլ քանի մը խմորկներու մէջ՝ դեռ չստ սակաւութիւն՝ երիտասարդ Հայերու, որ քոմիթէներ կը կազմէին եւ բուռն միջոցներով գործունէութեան կը ձեռնարկէին՝ Եւրոպայի ուշադրութիւնը հայկական խնդրոյն վրայ հրաւիրելու եւ 61րդ յօդուածին գործադրութիւնը ստանալու նպատակով։

1890ին, Էրզրումի խռովութեանց եւ Բուս֊Քափուի ցոյցին հետեւանցով, իրիմեան Բ. Դոնէն հրաւիրուեցաւ երթալ երկաթաուս ուխտագնացութիւն մը ընել Եւրոպաղէմ։ Դիմակաւորեալ ազատ մըն էր։

* * *

1892ին, իրիմեան՝ քուէներու միաձայնութեամբ՝ ամենայն Հայոց կաթողիկոս ընտրուեցաւ։ Թուրք կառավարութիւնը սրանեղեցաւ այդ ընտրութիւնէն, զոր նկատեց իբր ապստամբական ցոյց մը, եւ միմալով հաւանութիւն տուաւ իրիմեանի մեկնումին։ Այս վերջինը իմաստուն աւ բարեշնորհ ընթացքով մը, Սուլթանէն ունկնդրութիւն խնդրեց՝ Էլիմածին երթալու համար Թուրքիայէն բաժնուել առաջ։ Սուլթանը մերժեց զայն ընդունել։

Կովկասի Հայերը յաղթական ընդունելութիւն մը ըրին իրիմեանին։ Շատեց ի վեր, հայ ժողովուրդը անոր տուած էր «Հայոց հայրիկ» սիրտըսը։ Իբր ճշմարիտ հայր ազգին՝ բարձրացաւ Գրիգոր Լուսաւորի աթոռը։

• • •

Իր հայրապետութեան շրջանը Հայոց պատմութեան ամենէն յուզեալ, ամենէն ողբերգական վայրկեաններէն մէկը եղաւ :

Ռուս կառավարութիւնը, Աղեքսանդր Բ-ի մահէն ի վեր՝ յետադիմական ու հեռուից քաղաքականութեան մը մէջ մտորած, սկսած էր Հայոց նկատմամբ բռնել սրտապէս թշնամական դիրք մը : Քիչ յետոյ, Անգրիկովկասի բոլոր հայ զպրկները փակել տուաւ : Կալիցին իշխանը, Կոստիկաի ընդհանուր կուսակալ, իբր միակ պաշտօն ունենալ կը թուէր ջախջախումը Հայ տարրին :

Թրքական Հայաստանի մէջ, սիսականական սորէն կազմակերպուած հալածանքները երթալով կը բազմապատկուէին :

Հայ յեղափոխական շարժումը՝ իր կողմէն՝ հետզհետէ կը ամառկանոր :

Մուսապէյի դատը, որ մեծ աղմուկ հանեց, արդէն կրակը տուած էր վառօդին : Այդ քիւրտ առաջակապետը իր անուանը նշանաւոր էր դարձուցած՝ այն քաղմաթիւ ու անհիշի ոճիւրներովը զոր գործած էր Հայաստանի մէջ : Հայերը զայն դատի քաջեցին Պոլիս, անոր պատժուիլը պահանջիլով : Թուրք դատարանը, հաւատակ անթիւ ու անշարժի փաստերու որ յետզհակին յանցաւորութիւնը կը հաստատէին, անպարտ արձակեց զայն : Ոչ մէկ թրքական բողոք բարձրացաւ, նոյն իսկ ազատական ընտիր զասին կարգերէն : Եւրոպական դեսպանատուններն են, որ, այդ ծայրայեղ անարդարութենէն զդուած, պահանջեցին եւ ստացան ռաբադորին պատժուիլը : Իբրեւ է որ իր պատիժը ուրիշ բան չեղած բայց եթէ խորհրդալուծած ու հանրապետական ազատ մը : Այսքան հրէշային անիշաւութիւն մը միայն խորհուրեւ ու արդարացունքներ կարող էր գործունէութիւնը յեղափոխական քոմիթէներուն, որոնց ուժն ու ազդեցութիւնը հետզհետէ շատցաւ : Եթէ քանի մը սահմանափակ տարրեր՝ այդ զաղտնի ընկերութեանց մէջ՝ կը ձգտէին երբեմն գեղեցիկ երազներու վրայ հիմնուած ծրագրերու, կոռուր խուժերու, մեծամասնութիւնը տրամաբանական ու բանաւոր պահանջմանց գերազանցապէս գործնական հողի մը վրայ կը մնար : 1893ին, Մարգուտանի քոմիթէն կ'արձակէր թրքերէն լեզուով մանիֆէսթ մը՝ ուղղելով մահմետականներուն

կողմը որ հայ պայքարողներուն մեծամասնութեան ճշմարիտ զգացումներ կ'սրտայայտէր :

« Դուք մեր թշնամիներն էք դարձած, կ'ըսէր այդ մանիֆէսթը Թուրքերուն, որովհետեւ կը կարծէք թէ հայկական յեղափոխութիւնը մահմետականութեան դէմ է ուղղուած : . . . Դուք ձեզ զոհերը կը զարհնէք կոռավարութեան մը որ բաղկացած է փայփայելով յոշոտող անարգ պաշտօնեաներէ, եւ հաւատարիմ կը մնաք այդպիսի կառավարութեան մը : Մենք գող ու լափող պաշտօնեաներուն դէմ ենք եւ ոչ թէ մահմետականներու կամ մահմետականութեան : Անհրաժեշտ է լիւր՝ զնկ տայ անգութ պայմաններուն : Եւսանց թուէլալու պէտք է հիմէն քանդել այդ փոտած ու անանտակին հասնիլ եթէ ամենքս միացած ըլլանք հասարակաց թշնամոյն դէմ, մեղի նշանաբան ունենալով՝ « Արդարութիւն, օրէնք եւ իրաւունք, Մշկիթը մահմետականներուն եւ Եկեղեցին քրիստոնեաներուն : »

Այս կոյը լսելի չեղաւ : Եւ քրովհետեւ կառավարութեան կողմէ սարքուած հալածանքները օրէ օր կը շարունային, մահմետականներու եւ Հայերու միջեւ փորձած անդունդը երթալով կը լաւնար : 1894ին, պայթեցաւ զէպըր Սասունի, որու քաջ լեռնականները պաշարուեցան, ծուղակը ձգուեցան եւ կոտորուեցան կանոնաւոր զօրքի եւ պաշտպաններու քանի մը զօրագուններէ՝ որովհետեւ փորձած էին զէնքով զիմադրիլ Քիւրտերու յարձակման մը : Հետեւանքովն այդ եղիւնութեան, որ անագին իրաւունքով յուսով բերաւ Եւրոպայի մէջ, մանաւանդ Մանդիլիս, հայկական հարցը պահ մը օրուան խնդիրը դարձաւ : Անյիւրա, զգալով Հայոց հանդէպ իր մասնաւոր պատասխանատուութիւնը՝ Պերլինի Վեհաժողովին մէջ իր դիւանագիտութեան բռնած դիրքին պատճառով, ուժեղապէս ձեռք առաւ հայկական դատը, ու Եւրոպայի միւս տէրութիւնները հրաւիրեց իրեն միանալ՝ քաղաք լուծում մը տալու համար անոր : Բայց Լոպանօթ, Հանօթօ եւ Վիլնիւմ Բ. ընդդիմացան անդլիական ծրագրին իրազօրծման եւ թոյլ տուին « մեծ անբաւական » յին որ գործադրէ իր ծրագիրը, ծրագրի մահն եւ քանդման : Սրեք հարիւր հազար անգլէն ու խա-

դադ ժողովային արարածներ խողովողներն
Սուլթանին հրամանաւ . հրաման որ կ'ստ առ
կէս զործարարուեցաւ ոչ միայն Բիւրոսերէն ու
կառնուար որ ցինուարներէն , այլ եւ նոյն ինքն
Թուրք ժողովրդէն . գնաւուեցան՝ անդուշտ՝ ազ-
նի բացառութիւններ Թուրքերուն մէջ . ահա-
նուեցան նոյն իսկ պաշտօնատարներ եւ իւլէ-
մաներ որ իրենց զիւրք վտանգեցին անպատ-
հրամանին զործարարութեանը ընդդիմանալով
կամ ջարդողներէն հաղածուած Հայեր ազատե-
լով . անոնց կը յայտնենք ամբողջ յարգանքի
որուն արժանի են Բայց ասոնց լոկ բացառու-
թիւններ էին . Թուրք ժողովրդին սոռուսք մե-
ծամատութիւնը (մասնաւոր գաւառներուն մէջ),
Նշանակուած զոհերուն վրայ խուժեց , Թալա-
նէն օգտուեցաւ, ձեռքերը անմեղ արիւնին մէջ
թաթխեց . ահա՜նուեցան Թուրքեր որ խողովողե-
ցին իրենց զբաղները , իրենց մանկութեան
բարեկամները՝ որ իրենց տունը սպաստանած
էին : Ուրֆայի մէջ, ուր ոչ մէկ յեղափոխական
գոյաթիւն ունէր , Թուրքերը յարձակեցան
Հայոց Թաղին վրայ , կողոպտեցին ու ջարդե-
ցին բոլորովին խաղաղ ազգաբնակչութիւն մը
եւ վերջ ի վերջոյ կրակ տուին եկեղեցւոյն ուր
պաշտամանած էին երեք հազար հոգի , այր , կին
ու մանուկ , որոնք հոն գտան մահ մը զարու-
րելի Թուրք ցեղն ա՛յսպէս կը վարձարարէր Հա-
յերը՝ այն ամենակարեւոր ծառայութեանց հա-
մար զոր անոնք մատուցած էին իրեն՝ ոչ միայն
այն ամէն բանով որ ըրած էին ամբողջ Տաւ-
կաստանի մէջ երկրագործութիւնը , ճա՛տար-
արուեստը , արուեստները զարգացնելու համար ,
այլ եւ եւրոպական քաղաքակրթութիւնը Թուրք
ախարհին մէջ մտցնելու համար իրենց Թափած
անձնուէր ջանքերով (!) :

Արիւնքի եւ աւերի այդ ամբողջ շրջանին

(1) Հայերը Թուրքերու մէջ մտցուցին եւրոպական
ծառայող եւ ապարդուութիւն . նպաստեցին Քրիստոս
գրածին մը կազմուծանք . փորձեցին անոնց մէջ ա-
րածել մերթաւ ձգտումներ , բնազատական զբաղումը ,
յորմէնտէ Քրիստոս համալսարաններ կան Պոլիս , մեծ
մասամբ Հայեր են որ այնտեղ ուսուցած են ֆրանսերէն
լեզուն եւ գրականութիւնը , մանեմաթիքական եւ ֆիզիքա-
կան գիտութիւնները , քաղաքական տնտեսագիտութիւնը ,
ենւ Յամանեան Սամանարութիւնը իբր յայր ունի
այնքան Հայազգի Յատեմք որքան Թուրք Միտհամը : Նոյն

մէջ , Խրիմիան տառապեցաւ , գործեց եւ մաքա-
տեցաւ իր ժողովրդին հետ :

Բաղլարեքեւէ յետոյ Թուրքերը որ Հայերը
Հախլախին Օսմանեան Հայաստանին մէջ , ուր
կառավարութիւնը՝ չառ չանցած՝ Թուրքաւ՝ իր
հողին վրայ իսկ՝ մըցիլ Թուրք զահիճներուն
հետ . ծայրագոյն սահմաններուն հասուց օրս-
տեմական հալածանքը զոր սկսած էր Կովկասի
Հայոց դէմ . անոնց կրթական ու մարդասիրա-
կան ընկերութիւնները լուծեց , անոնց լրագիր-
ներէն չառեց Շնչից , չառ մը անձիւր աքսորեց ,
վերջ ի վերջոյ Հայ Եկեղեցիէն խլեց իր ինչե-
րու վարչութեան իրաւունքը եւ գրտեց ամէն
ինչ որ ունէր ան :

Խրիմեան բողոքից այդ կապախէ արարքին
դէմ , եւ երբեք չհասանցեաւ , հակառակ կառա-
վարութեան բոլոր ճշուամիտ , այդ անարդար
որոշումը իր ստորագրութեամբ վաւերացնելու :
Կովկասի Հայերը իրենց իրաւունքները պաշտ-
պանեցին բուն կորովով : Միահաղոյն տղքի
կանգնեցան դիմադրելու համար այդ բիրտ աւա-
րածան փորձերուն , բռնաւորական կառավա-
րանութեան , ջատմելի կեղեքման այդ ամբողջ
սիւստեմին : Կառավարութիւնը վերջ ի վերջոյ մո-
լեգնած Թաթարներն արձակեց Հայոց դէմ :
Թիւրքերէն յաջորդները Կովկասի մէջ վե-
րադարձեցին , բոլոր այն տեղերը ուր մեծա-
մասնութիւն կը կազմէին , անոնի վայրագու-
թիւնները որոնք օտվոր են զարբեր ի վեր :

Մալլա՛ որի եղան ատունը վիճալուք ծե-
րունւոյն համար , որ ինքզինքն իր ժողովրդին
հետ խաչուած կը զգարու եւ սակայն չկորսնցուց
ո՛չ քաջութիւնը մաքսաւորու , ո՛չ արդարութեան

խոյ Կովկասի մէջ՝ միեւնոյն զերը խաղացած են . այն մա-
մանակ երբ դեռ Կովկասի Թուրքերը կամ Թաթարները ոչ
մէկ գրական շարժում չունէին , Աթուրեան էր , հայ մեծ
հրապարակագիրը , որ իր Մալլին մէջ գանոնք հրատիւրեց
լրագիրներ հիմնել ու մամուլի միջոցով ազատական եւրո-
պայի ձգտումներ տարածել մանկեական զանգուածներուն
մէջ : Իր հրաւերին վրայ է որ լոյս տեսաւ Կովկասի առա-
ջին Թրքերէն լրագիրը , բայց որ զօրազարար իր հիմ-
նուած օրէն իսկ՝ մոլեհանդօրէն մամուլական ձգտումներէ
ներշնչուեցաւ :

վերջնական յաղթանակին վրայ հաւատքը և եւրպայի Հայերուն, որ իր ծննդեան 85րդ տարեգարծին առթիւ, իրեն նուիրած էին իր կիսանդրին Պ. Տէր-Մարութեանէ քանդակուած, հետեւեալ խօսքերով կը պատասխանէր. « . . . Այլ սակայն ըստ Դաւթի եւ համբերելով համբերի Տեառն եւ համբերից մինչեւ հայեացէ յիս ի վշտացեալս եւ ողորմեսցի Ինձ ըստ մեծի ողորմութեան իւրում, զի հաւատամ բոլորով սրտիւ զի ոչ ի սպառ անտես առնէ Տէր զազգն մեր եւ զհայրենի աշխարհն : Յոյսն ապագայ պայծառ եւ փառաւոր աւուրցն մինիմարէ զիս տակաւին եւ ես կամ մնամ իբրեւ զծերունին այն տաճարին որ ասկիցայէր Երկնային լուսոյն մեծեւ անձկանօք, որ ետես եւ ընդալաւ : Ի գիրկսն իւր եւ զո՛ր սրտիւ օրհնեաց զԱստուած ասելով՝ « Արդ արձակեալ զժառայս քո, Տէ՛ր, ի խաղաղութիւն : »

Զարբ հուսկ ուրեմն դարձանեց գործուած սխալը, Հայ Եկեղեցիին դարձնելով իր ինքնապարտութիւնը, հրամայելով Հայոց դպրոցներու վերաբացումը եւ լուծուած ընկերութեանց վերահաստատումը :

• • •

Այն պահուն ուր ռուս բանակները Մանչուրիոյ մէջ պարտութիւն պարտութեան վրայ կը կրէին, Ս. Փէթերսպոլսկի կարգ սը կրօնամոլ չըղանակներու մէջ գրոյց մը պարտեցաւ, որ այդ ձախողուածները կը վերագրէր անէծքին զոր Հայոց Հայրապետը որպէս թէ արձակած ըլլար Զարին գէժ՝ ռուս պաշտօնատարներու ձեռքով էջմիածնայ գանձարանին կողպտածան միջոցին : Զարբ ինքն իսկ ազգուած ըլլալու է այդ գրոյցէն, քարի որ մէկէ աւելի անգամներ կաթողիկոսին զմեցն՝ անոր աղօթքը խղրելու համար ի նպաստ ռուս բանակին Այս պատմութիւնը ապահովապէս գերազգոտուած միտերական երեսակայութիւններու հնարք մըն էր, ինքիմեան, ճշմարիտ աշակերտ մը Գրիգորիս, չի գիտեր անիծել : Թերեւս խնդրած է Աստուծոյն որ ազատէ Ռուսիան այն Զարբ զօրութիւններէն որ զայն կը խեղդէին իրենց ծանր աղշամուղնկերուն տակ : Այդ բաղձանքը. զոր շատ հաւանականաբար յայտնած է իր սրտին խորէն,

իրականանալու վրայ է՝ չնորհիւ ազատագրութեան սքանչելի ճիգին զոր կը կատարէ ռուս ժողովուրդը, Ռուսիան ազատութեան ու յառաջդիմութեան մեծ երկրի մը փոխուելու մօտ է : Առայժեմ դործերէն մին այդ ազատական Ռուսիային, որուն յաղթանակը անտարակուսելի է՝ հակառակ այն քառասային վիճակին որ հոկտեմբեր 30ի ձարական մանիֆէսթին յանդիման, պիտի ըլլայ՝ ապահովապէս՝ համաձայնիլ արեւմտեան Պետութեանց հետ, արդար ու վերջնական լուծում մը տալու համար հայկական հարցինու կարելի է հաւատալ թէ իր աշխարհ փակելէ առաջ, հայ Սիմէօնը ազատութեան եւ արդարութեան սաւառները պիտի տեսնէ իր հայրենիքին սգաւոր լեռներուն վրայ Այսպէս, այդ երկունս ու պատկանելի կեանքը հայ Առաքելային, կեանք ծանր աշխատանքի, մեծ ցաւերու, աշխիւ երազներու եւ հրավառ հաւատքի, պիտի աւարտէր իրականացած արդարութեան գիղղցիկ վերջալոյսով մը :

Ա. ԶՕԳԱՆԵԱՆ

Ֆ եր դ ու ս ի

Բ. ԴՐՈՒԱԳ.

Կըռուրդ զստն աւարաւ ծածկած էր համակ, Ձէնք ու զարդ ու ոսկի արծաթ անքանակ, Հըրամայեց Արքայն, Ժողվեցին բերին, Բաշխեց ապա զօրաց ի րաքանչիւրէն, Աւագանեայն մէջէն զուրս թըռաւ Տարակ, Սըրբեց Արտաւանայն արեւնոտ յիակ, Լըւաց, մաքրեց փոշին, կոծելով վըրան, Մի արքայալոյսիլ զըրաւ զամբարան : Մէջքէ վէրքը պատեց ծածկեց զիպակաւ Գըլուխը զարդարեց զափուրէց թագաւ : Պատուիրեց զօրքերուն, ի Ռէյ զընապող, Որ ոչ մին առ զընէ արքունեաց ի հող :